

RUZSICSICS FERENC

Kulturális emlékezet és emlékezetpolitika

A Bács-Bodrog vármegyei impériumváltások emlékezetpolitikai aspektusainak vizsgálata

Munkámban a második világháború alatti és utáni Bács-Bodrog vármegyei impériumváltások emlékezetpolitikai aspektusainak vizsgálatára teszek kísérletet Papp Árpád *Igaz történetek Mindenkiöldjéről* című két-kötetes oralthistory-szöveggyűjteménye alapján (PAPP 2015, 2016). Az adott időszak politikai és kulturális változásait azonban nem érthetjük meg a történeti előzmények ismeretei nélkül, ezért igyekszem azokat is felvázolni. Szeretnék továbbá szót ejteni a kulturális emlékezetről és annak közösségekben betöltött szerepéről, valamint a híres-hírhedt Petőfi-brigád partizánalakulatról.

Az emlékezet társadalomtudományi megközelítései

Assmann szerint az emlékezet mindig egyéni, az egyéni emlékezet viszont csak a kollektív emlékezet folyamánként alakulhatott ki, mert az jelöli ki a keretrendszerét. Az emlékezet csupán a hely és idő dimenziójában értelmezhető, és fontos ismérve a rekonstrukció, amely társadalmi kontextusba helyezi a megtörtént eseményt vagy eseménysort, ugyanis a társadalom jelöli ki, hogy melyik esemény és milyen minőségben lesz a kollektív emlékezet része. A kollektív emlékezet meghatározza a közösségi identitást, és így módon a kulturális hagyományt vagy a hagyományteremtést. A közös kulturális kódok juttatják el az egyént oda, hogy kialakuljon benne a közösséghez való tartozás érzése, azaz a „mi” tudat. Assmann az emlékezet négy színterét választja el egymástól, melyből három valóban különböző, a negyedik pedig az előző három szintézi-

séből képződik. Az első a mimetikus vagy utánzó emlékezet, melyhez a szocializációval elsajátított mintakövetések tartoznak. A második a tárgy emlékezte vagy a tárgyi emlékezet, melynek assmanni magyarázata, hogy az ember az őseitől öröklött materiális javakat emlékekkel és identitással ruházza fel, s ezek jelentik számára a múlt kézzel fogható bizonyítékait. A harmadik a kommunikatív emlékezet, a kommunikáció által továbbhagyományozott tudás, ami a közösség identitását hivatott elmélyíteni szakrális és profán szinten egyaránt. A negyedik pedig az előző három emlékezet kumulatív szintézisének eredménye, melyhez három feltételnek kell teljesülnie: tárolhatóság, előhívhatóság, közölhetőség.

Az emlékezetet további szempontok szerint is lehet osztályozni. Claude Lévi-Strauss terminológiája alapján megkülönböztetjük a forró és hideg emlékezetet. Amikor az egyén közvetlenül vagy közeli hozzátartozója által közvetve részese volt az emlékezés tárgyát képező eseménynek, és ezáltal személyes viszonyban van azzal, forró emlékezetéről beszélhetünk. Amikor pedig az esemény történeti távlatból történelemmé válik, s eltűnik a személyes érintettség, illetve kialakult már egy társadalmi konszenzus, a hideg emlékezet fogalma érvényesül.

A 18–19. században a felvilágosodás hatására a vallásos hit, az uralkodói előjogok, ezáltal a rendi társadalom meggyengült. Sőt, ahogyan Eriksen felhívja rá a figyelmet, utóbbinak a léte is megkérdőjeleződött, tehát keletkezett egy identitás-vákuum, amit a metaforikus rokonság töltött ki. Bár Magyarországon nem volt előzmény nélküli ez a fajta rokonság-érzet, mert már a 18. század előtt is létezett a Hungarus vagy gens Hungarica nemzetfogalom, az uralkodóhoz fűződő lojalitást felváltotta a nemzethűség. A nemzet fogalma kiszélesedett, mert nem csak a nemességre és az uralkodó osztályokra koncentrált. A polgári politikai eszmékkel együtt megjelentek az egalitárius mozgalmak. Hosbawn szerint a nemzeteknek saját hagyományokat és szimbólumrendszereket kellett kitalálnia, ezzel viszont sajnos óhatatlanul szembekerült más rivális nemzetekkel is, ahogyan ezt látni is fogjuk e tanulmány következő részében, amely a második világháború alatti és utáni Bács-Bodrog vármegyei impériumváltások emlékezetpolitikai irányainak áttekintésére tesz kísérletet.

Történeti előzmények

Az első világháborút Magyarország, a központi hatalmak tagjaként, a vesztes oldalon fejezte be. A háborút lezáró trianoni békediktátum lehetetlen feltételeket teremtett Magyarország számára. A wilsoni elvekre hivatkozva a 325 411 km² kiterjedésű Magyar Királyság területe 92 952 km²-re csökkent, lakosainak száma 18 264 533 főről 7 615 117 főre esett vissza. Az elcsatolt részekben több mint 3,2 millió magyar maradt, s jelentős számú színmagyar tömbök kerültek a kisantant államok területéhez mindenféle vélt vagy valós gazdasági érdekre hivatkozva. Így hát nem meglepő – ahogyan Romsics Ignác fogalmaz –, hogy Magyarország két világháború közti külpolitikáját a területi revizionizmus határozta meg. Az első és második bécsi döntés, valamint Kárpátalja sikeres annexiója után Magyarországnak lehetősége nyílt az újabb területi jóvátételre, a történeti Bács-Bodrog vármegye visszacsatolására. Magyarország ezzel az aktuálisan de facto kockáztatta a háborúba való belépés rémképét, amit gróf Teleki Pál öngyilkossága is alátámasztani látszott, mégis de jure csak 1941. június 26-án, a Szovjetunió elleni hadba lépés után állt be a hadiállapot.

Az első impériumváltás (a kis magyar világ)

1941. április 11-én a Magyar Királyság egységei átlépték az 1921. évi XXXIII. törvénycikkben ratifikált trianoni jugoszláv–magyar határt. Az északi, főleg magyarlakta részekben a magyar csapatokat kitörő öröm és virágosz fogadta, ahogy az a visszaemlékezésekből is kiderül: „Végigmasíroztak a főutcán, nem is vót puskalövés” (PAPP 2015; 39–40), „Biciklin jöttek a katonák” (Ua. 44–45), „Mondom, miért rí apám, hát örülni kell most” (Ua. 45), „Volt a nagy öröm, mert hát csak magyarok voltunk” (Ua. 45–46). Persze a helyi magyar ajkú lakosok igyekeztek nemzeti szimbólumokat (kokárda, zászló, trikolor szalag) beszerezni, és úgy vární a felszabadító honvédeket: „Kölcsönkaptam egy rendes magyar ruhát, hogy lefényképezkedjek” (Ua. 40–41), „Kokárdákat tűztünk föl” (Ua. 41–42), „A nagybátyám már ment a magyarok elé lóháton” (Ua. 50), „Megvál-

tozott a rendszer, úgyhogy aztán minden jóra fordult” (Ua. 51). Amelyik településen volt, ott fúvószenekekar köszöntötte a bevonuló honvédeket: „Nagyon készültek a kevieiek” (Ua. 42–43) „Gomboson három fúvószenekekar volt” (Ua. 70–72). Sok településen a lakosok virágból készült diadalívvel fogadták a magyar bakákat: „A Pusztafalu előtt volt egy szép kapu, hogy Isten hozott benneteket” (Ua. 77–78) „Vót akkó nagy diadalkapu itt a templom elétt meg a Dom sarkán” (Ua. 88). A vegyes lakosságú vagy szerb többségű településeken bizony volt fegyveres konfliktus, még ha nem is volt számottevő: „De nem sokáig tartott” (Ua. 41–42).

Ahogy a magyar államigazgatás birtokba vette a területet, megkezdődött a tér szimbolikus visszafoglalása/elfoglalása. Gombamód szaporodtak a különböző nemzeti és irredenta emlékművek a településeken: „Felállítottak egy turulmadárszobrot” (PAPP 2015; 138) „Ott volt a központba a turulmadár” (Ua. 139). Majd az anyaországi szakrális ünnepeket ismét központilag szervezett formában tarthatták meg a délvidéki magyarok: „Szabadkán csináltak kenyérünnepet” (Ua. 136–137). Sőt, a Gyöngyösbokréta-mozgalomba (lásd ORTUTAY 2006) is bekapcsolódott a visszatért nemzetrészt (PÁLFI 1970): „Énekeltem egy ének nótát, oszt az benn van abban a könyvben” (PAPP 2015; 138). Vitéz Nagybányai Horthy Miklós és felesége is többször tiszteletét tette a vármegyében az említett események, ünnepek alkalmával: „Gyönyörű szép ruha” (Ua. 135) „Mink mentünk Szabadkára” (Ua. 137), „A *Fekete kenyér* című Petőfi-verset az apám szavalta el...” (Ua. 136).

A második impériumváltás

Ugyan időrendi sorrendben a második világháború borzasztó eseményei, valamint a bukovinai székelység délvidéki letelepítése (lásd ORTUTAY 2006), továbbá az újvidéki partizánvadász razziák következnek, én mégis a szerb impériumváltásról, a Petőfi-brigád felállításáról ejtenék szót a már említett Papp-kötetek segítségével (PAPP 2015, 2016), kitérve a vizsgált emlékezetpolitikai aspektusokra.

1944. szeptemberében a szovjet csapatok átlépték a korabeli magyar határt, s ezzel megkezdődött Magyarország több mint fél évig tartó

frontvonal-státusza. A megszálló szovjet csapatokkal karöltve megérkeztek a délszláv partizán csapatok is (GODÓ 1969). Mivel az 1927. évi genfi nemzetközi értekezlet leszögezte, hogy az okkupált területekről tilos a kényszersorozás az ellenséges katonai alakulatokba, az ilyen területeken „önkéntes” alapon igyekeztek harcoló egységeket felállítani. Persze, amint látjuk ma már, más alternatívaként lágérbe zárást vagy kényszermunkát ajánlottak: „Dobrovoljno mora da ide u Petefi brigad” (PAPP 2006; 563–567), „Munkásszázad vót akkó a mi nevünk” (Ua. 580). Voltak tényleges önkéntesek, akik opportunista módon előnyökért jelentkeztek: „A Petőfi brigádba rukkoltak be” (Ua. 567), „A vörös csillagokat le köllött szedni a sapkárú” (Ua. 574–576). Sajnos voltak, akik a bestiális szadista hajlamaikat akarták kiélni a Petőfi-brigád lobogója alatt: „Hanem ez a kutya Petőfi magyar brigád” (Ua. 569–571), „Akkor azt mondták, hogy aki akar, jelentkezzen önként a Petőfi brigádba” (Ua. 572–573).

A szerb közigazgatás restaurációja után Titóék persze egyből felelősségre vonták a „kis magyar világ” meghatározó értelmiségijeit. Sőt mindenkit, aki hangadója volt a magyar kultúrának, vagy tagja volt a magyar egyesületeknek. A tárgyi emlékeit is igyekeztek eltüntetni az újonnan kiépült magyar impériumnak: „Bejöttek a partizánok, a turulmadárnak annyi” (Ua. 139), „Körülbelül így nézett ki az országzászló” (Ua. 140–141).

Összegzés

A jugoszláv államszocializmus évtizedeiben a magyarokat náci kollaboráns nemzetiségként tartotta számon a jugoszláv történetírás (A. SAJTI 2010). Sőt, több magyar település lakóit (Csúrog, Zsablya, Mozsor) a kollektív bűnösség elvét alkalmazva kivégezték vagy koncentrációs táborba zárták (BOZÓKI 2017), a titói partizánokat pedig hősöknek kijáró párosszal magasztalták. A magyar nemzetiségűek körében forró emlékezetként (lásd ASSMANN 2004) éltek a közösséget ért atrocitások (melyekről lásd MATUSKA 1991). A rendszerváltozás után nyílt lehetőség csupán az őszinte párbeszédre, a sérelmek feltárására és kibeszélésére. A szerb parlament 2011. december 5-én fogadta el a rehabilitálási törvényt, mely hozzájárult a szerb–magyar bilaterális viszony rendezéséhez

(BOZÓKI 2017). A megbékélés jegyében 2013-ban a magyar és a szerb államfő (Áder János és Tomislav Nikolić) közös főhajtással emlékezett meg Csúrogon. Ezzel valósult meg a kulturális emlékezet már említett feltételeinek teljesülése: az előhívhatóság, vagyis a közös megemlékezés méltóságteljes aktuusa és a közölhetőség, mert a magyar és szerb közösség tagjai is részt vettek az eseményen. Az emlékmű, mely az emlékezés tárgyi feltétele, az 1941 és 1948 között meggyilkolt ártatlan, magyar és szerb nemzetiségű embereknek állít emléket. A közös megemlékezés pedig alapvető fontosságú ahhoz, hogy a sérelmes forró emlékezetből hideg emlékezet váljék.

KIADÁS

PAPP Árpád (szerk.) 2015. *Igaz történetek Mindenkiföldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

PAPP Árpád (szerk.) 2016. *Igaz történetek Mindenkiföldjéről II.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

IRODALOM

A. SAJTI Enikő 2010. Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról? A délvideki megtorlás magyar áldozatai. *História*, 32., 1–2: 37–43.

ASSMANN, Jan 2004. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban.* Atlantisz kiadó, Budapest

BIHARI Mihály 2013. *Politológia – A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák.* Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest

BOZÓKI Antal 2017. *A háborús bűnösség terhe. Eltörölték, megszüntették?* Alapítvány Kiadó, Budapest

ERIKSEN, Thomas Hylland 2006. *Kis helyek – nagy témák.* Gondolat Kiadó, Budapest

GODÓ Ágnes 1969. A XV. „Petőfi Sándor” Népfelzababadító Rohamandár harc-tevékenységének története. *Hadtörténelmi közlemények*, 16., 3: 464–501.

HOBSBAWM, Eric 1987. Tömeges hagyomány-termelés. In *Hagyomány és hagyományalkotás.* Szerk.: Hofer Tamás–Niedermüller Péter. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 127–197.

MATUSKA Márton 2008. *A megtorlás napjai.* Graphic könyvkiadó, Újvidék

ORTUTAY Gyula (szerk.) 2006. *Magyar néprajzi lexikon.* Akadémia kiadó, Budapest

PÁLFI Csaba 1970. A gyöngyösbokréta története. In *Tánctudományi Tanulmányok 1969–1970*, 115–161.

ROMSICS Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest